

مقاله رشد

بررسی تطبیقی روش های پرورش خلاقیت در کودکان از منظر اسلام و روانشناسی

(روش های مؤثر بر کردار و رفتار)

استاد راهنما:

مهناز مجیری

نویسندگان:

طیبه عربیان

طیبه سادات موسوی

لیلا رحیمی

ریحانه رحیمی

مدرسه علمیه فاطمیه اندان

استان اصفهان شهرستان خمینی شهر

چکیده

خلاقیت، از ویژگی‌های برجسته انسانی و در زمره مباحث محوری تعلیم و تربیت و مقوله مهم و تأثیرگذار در همه ابعاد زندگی است. از آغاز آفرینش، انسان به نوآوری نیازمند بوده است. علاوه بر روانشناسی، در فرهنگ انسان ساز قرآن نیز روش‌هایی برای پرورش خلاقیت بیان شده است. این پژوهش به روش تطبیقی (مقارنه‌ای-مقایسه‌ای) و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای دیدگاه قرآن و روانشناسی درباره‌ی روش‌های پرورش خلاقیت در کودکان با توجه به روش‌های مؤثر بر کردار و رفتار بیان گردید. در روانشناسی، خلاقیت طی کردن راهی تازه به شیوه‌ای نوین و هدفمند معنا شده که نوآوری، تبدیل خلاقیت به عمل یا نتیجه است. دو واژه خلق و بدع هر دو در معنای ایجاد بدون نمونه قبلی به کار رفته‌اند. روش‌هایی نظیر محبت به کودک، بازی، تشویق، احترام و الگوی مناسب از روش‌های مستقیم و غیر مستقیم تأثیرگذار بر رفتار و کردار کودک برای پرورش خلاقیت وی می‌باشد.

واژگان کلیدی: آفرینندگی، ابداع، پرورش، خلاقیت، نوآوری.

رشد هر بشری با استعدادهای بشری از جمله حافظه، هوش و خلاقیت شکل می‌گیرد. خلاقیت یک عنصر کلیدی برای سلامت جامعه و تاثیر گذار در همه ابعاد زندگی است. از آغاز آفرینش، انسان به خلاقیت نیازمند بوده و نعمتی است که در وجود تمامی انسان‌ها وجود دارد. تحولات امروز جهان نیز مدیون ذهن‌های خلاق است.

با توجه به شرایط حساس کنونی و تحولات سریع دنیا، آن چه بیش از هر چیز دیگر مورد نیاز آموزش و پرورش کودکان است، مطالعه خلاقیت و روش‌های پرورش آن و استفاده کاربردی از یافته‌ها در مدارس است. اثرات آموزه‌های خلاقانه در ذهن و شخصیت فرد به مراتب بیشتر است و باعث موفقیت، اعتماد به نفس، استقلال و تصمیم‌گیری‌های به جا می‌شود. هدف اصلی این پژوهش ارائه روش‌های پرورش خلاقیت برای تربیت دینی و ایجاد فضای سالم برای رشد کودک بوده و درصدد است، به فرزندان و آینده سازان کشور خدمت ناچیزی انجام دهد. بنابراین با توجه به آیات قرآن و روانشناسی، به روش‌های پرورش خلاقیت در کودکان بر اساس تأثیری که کردار و رفتار می‌گذارد، پرداخته شده است.

برای پاسخ به این سؤال که روش‌های مؤثر بر کردار و رفتار در پرورش خلاقیت کودکان از منظر قرآن و روانشناسی چیست؟ با مطالعه منابع مشخص می‌شود که در تمامی ادیان و از همان ابتدای خلقت، به شکل یک هدف فرعی به مسائلی از جمله خلاقیت، حافظه و استعداد توجه شده است. در میان آیات و روایات مباحثی پیرامون رشد و شکوفایی حافظه، خلاقیت و استعداد وجود دارد. تاریخ خلاقیت، دو دوره یا دو عصر تا امروز داشته است، قبل از ۱۹۵۰ و پس از آن، قبل از آن تحقیقات بسیار اندک بود. در سال ۱۹۵۰، در سمینار روانشناسی آمریکا گیلفورد رئیس انجمن در سخنرانی خود از روانشناسان خواست تا فعالیت خود را درباره خلاقیت بیشتر کنند. گیلفورد در حرکت دادن و پیش بردن رشته خلاقیت نقش بسزایی داشت. افشین سلیمانی در کتاب «کلاس خلاقیت» (۱۳۸۱)، در مورد خلاقیت مطالبی را بیان کرده موانع و اصول پرورش خلاقیت و روش‌ها و تمرینات ساده و عملی برای پرورش خلاقیت بیان نموده است که بیشتر جنبه پرورش هنری و احساساتی کودکان را مورد توجه قرار داده است. کتاب «تکنیک‌های خلاقیت و مدیریت تفکر» نوشته زهرا قبادی (۱۳۹۳)، بیشتر در زمینه خلاقیت در محیط‌های آموزشی و تفکر، مطالبی را بیان کرده، نقش بازی و موسیقی را نیز در افزایش خلاقیت کودکان بیان نموده است. سوزان استرایکر نیز در کتاب «کلیدهای پرورش خلاقیت هنری در کودکان و نوجوانان» (۱۳۸۸)، بیشتر در زمینه کارهای هنری مثل طراحی، نقاشی و پیکره سازی مطالبی را بیان کرده است. پژوهش حاضر بر اساس مقوله رفتار و کردار به مسئله پرداخته و دسته‌بندی نو ارائه کرده است. در این مقاله پس از بررسی مفهوم خلاقیت و نوآوری به روش‌های مستقیم مؤثر بر کردار و رفتار در پرورش

خلاقیت کودکان از منظر قرآن و روانشناسی پرداخته شده و سپس روش‌های غیر مستقیم مؤثر بر کردار و رفتار مورد مطالعه قرار گرفته است.

مفهوم خلاقیت:

آفرینندگی یا خلاقیت از موضوعاتی است که درباره آن بحث‌های فراوانی شده بی‌آنکه مفهوم آن به درستی روشن شده باشد. کلمه "خلاقیت" در زمینه‌های گوناگون و در معانی مختلف به کار برده شده است، تا آنجا که برخی از پژوهشگران آن را فاقد معنی مشخص و دقیق دانسته‌اند. (کریمی، ۱۳۸۰، ص ۲۰۵)

«خَلَق» مهمترین معنای جهان هستی است. خَلَق، ابتدا و انتهای خلقت انسان است. خلاقیت شکلی از توانایی ذهنی است که با آن می‌توان چیزهای تازه را دید. خلاقیت توانایی توسعه ایده‌های جدید، کشف راه‌های جدید، نگاه کردن به مسأله‌ها و فرضیه‌هاست. همچنین «خلاقیت» یا «آفرینش‌گری» برگردانی از واژه‌ی creativity و به معنای «خَلَق کردن» است. خلاقیت توان ذهنی است ولی به هیچ وجه در زندگی برای پیشرفت کافی نیست؛ این توانایی در کنار سایر توانایی‌های ذهنی می‌تواند به رشد منجر شود. (قبادی، ۱۳۹۳، ص ۱۷)

• خلاقیت در قرآن کریم

خَلَق: ریشه‌ی خلاقیت، خَلَق است و خَلَق در اصل به معنای اندازه‌گیری و تقدیر می‌باشد و از آنجایی که آفریدن توأم با اندازه‌گیری است، «خَلَق» را آفریدن معنی می‌کنند. راغب می‌گوید: «خَلَق به معنی اندازه‌گیری درست است و در ابداع شیء و ایجاد چیزی از چیز دیگر به کار می‌رود.» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۶) واژه «خَلَق» در قرآن در مواردی به معنی مصدری (به وجود آمدن، ابداع کردن) و در برخی موارد به معنی اسم مفعول (مخلوق) است. ابن منظور به نقل از ابن انباری می‌گوید: «خَلَق» دو معنا دارد: انشا و ابداع و دیگری تقدیر. در قرآن آمده است: «فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ خَالِقِينَ» (المومنون: ۱۴) یعنی «أحسن المقدرین» (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۳۹) بسیاری از مفسرین به تبع لغویین ریشه خَلَق را تقدیر می‌دانند. شیخ طوسی در تبیان (طوسی، بی تا، ج ۸، ص ۵۱۴)؛ آلوسی در روح المعانی (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۱۸۷)؛ ابن قتیبه در تأویل مشکل القرآن (ابن قتیبه، بی تا، ص ۲۷۳)؛ طبرسی در مجمع البیان (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۷۲) و علامه طباطبایی در المیزان (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۵، ص ۲۱) اصل واژه خَلَق را تقدیر می‌دانند. واژه «خَلَق» در معانی دیگری در قرآن به کار رفته است؛ نظیر: ابداع و ایجاد (ر.ک: السجده: ۴)؛ ایجاد چیزی از چیز دیگری (ر.ک: نحل: ۴) و تصرف در چیزی (ر.ک: المائدة: ۱۱۰). واژه «خَلَق» در معنی نو آفرینی و ایجاد چیزی بدون اینکه آن چیز سابقه وجودی داشته باشد و ایجادش بدون نمونه قبلی بکار می‌رود. (راغب اصفهانی، همان،

ص ۲۹۶). بنابر آنچه ذکر شد، «خَلَق» به لحاظ اصل به معنی تقدیر یا ایجاد ملازم با تقدیر، اندازه گیری و تدبیر و نظم مستقیم و استوار در امور است.

واژه «بدع»: این کلمه یکبار در قرآن در آیه ۹ سوره احزاب آمده است: «قل ما كنت بدعا من الرسول....». بدع به معنای جدید، نو و بدون مشابه قبلی. (الازهری، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۴۲) به معنای اختراع است. (جوهری، ۱۳۷۶ ق، ج ۳، ص ۱۱۸۳) ابداع و ایجاد اولیه، بدون سابقه و مشابه قبلی. (ر.ک: زبیدی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۱، ص ۸). ابداع، همان إنشاء و آفریدن است که بدون نمونه قبلی، ایجاد و انجام شود. هر گاه کلمه «بدیع» درباره خدای تعالی به کار رود به معنی ایجاد و آفرینش چیزی است بدون ماده و ابزار و بدون زمان و مکان؛ این گونه آفرینش و ابداع، خاص خداوند است. (راغب اصفهانی، همان، ص ۱۱۰) بنابراین ابداع به معنای اختراع کردن، بنیاد کردن، تأسیس کردن و چیز نو ساختن می باشد که در چنین آفرینش بدون مشابه قبلی، خلاقیت و نوآوری دخیل است. دو واژه خلق و بدع هر دو در معنای ایجاد بدون نمونه قبلی به کار رفته اند. فی الجمله می توان گفت این الفاظ، در معنای آفرینش و ایجاد، مشترک هستند.

خلاق: صیغه مبالغه و به معنی بسیار آفریننده، از اسماء حسناى خداوند است. در قرآن کریم در دو مورد واژه «خلاق» به کار رفته است. خَلَق به معنای ابداع آمده است. (ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۵۳۷) «إن ربك هو الخلاق العليم» (حجر، ۸۶). «أو ليس الذى خلق السموات و الارض بقادر على أن يخلق مثلهم بلى و هو الخلاق العليم» (یس، ۸۱)؛ براساس این آیات «خلاق» از اسامی خداوند تبارک و تعالی است. در حقیقت خداوند اولین خلاق و نوآور جهان خلقت است. خلاقیت او متنوع بوده و زیبایی و نظم شگرفی را در عالم بنا نهاده است. خلقت تنها مختص به خدا نیست و علاوه بر خداوند انسان نیز قدرت و توانایی آفرینندگی دارد. با توجه به آیه ۸۶ سوره حجر و آیه ۸۱ سوره یس که در آن ها واژه خلاق در کنار صفت علیم خداوند آمده است، می توان نتیجه گرفت که علو و دانش مقدم بر خلاقیت است. تقدیم واژه خلاق بر واژه علیم، بیانگر عظمت خلاقیت و نوآوری می باشد و نیز نشان می دهد که خلاقیت مبتنی بر علم و دانش بوده و علم و آگاهی نقش بسیار مهمی در بروز خلاقیت دارد. برای رسیدن به علم و آگاهی، تفکر و اندیشیدن لازم است. (دیانی دردشتی، ۱۳۸۹، ش ۲) در حقیقت مایه اصلی خلاقیت، علم و دانش است که آن نیز مبتنی بر تفکر و اندیشه می باشد به عبارت دیگر خلاقیت یکی از جنبه های اصلی تفکر و اندیشیدن به شمار می رود.

• خلاقیت از دیدگاه روانشناسی:

از خلاقیت به وسیله صاحب نظران مختلف، تعاریف گوناگونی به عمل آمده است که بسیاری متشابه و بعضی هم متفاوت هستند. در واقع می توان گفت: هنوز اتفاق نظری جامع و مانع در تعریف این مفهوم

عباس ولدی، ۱۳۹۶، صص ۱۲-۳۲) کودک را در انجام بازی ها آزاد بگذارید و از دخالت در بازی او خود داری کنید تا خلاقیت او برانگیخته شود. (امیر حسینی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۰) بنابراین اگر پدر و مادر، بازی را غذای روح کودک بدانند و ارزش روح کودک را کمتر از غذای جسم ندانند برای تامین این غذا روحی بی قرار خواهد بود و بازی را جزء لاینفک زندگی کودک قرار می دهند. با استفاده از اصول تعلیم و تربیت، می توان بازی های ابتکاری-خلاقیت را در کودکان رشد و پرورش داد و برای آینده انسان هایی خلاق در فکر و عمل آماده کرد.

(ب) الگو و اسوه

تأثیرپذیری انسان از محیط و گرایش او به تقلید را می توان از مبانی اثرگذاری الگو و اسوه نام برد. الگو و اسوه یکی از روش های غیرمستقیم پرورش خلاقیت کودکان است. علاوه بر اولیاء الهی، پدر و مادرها برای فرزندان به عنوان الگو و اسوه هستند. والدین بهتر است در کارهای خود کمی خلاقیت داشته باشند تا بتوانند خلاقیت و آموزش های لازم را درضمن الگودهی و الگوگیری به فرزندان خود منتقل نمایند.

• اسوه در قرآن:

کلمه ی اسوه در لغت به معنای سرمشق و پیشوا (لسان العرب، ج ۱، ص ۱۴۷؛ المصباح، ج ۱، ص ۱۵) در فرهنگ اسلامی، اسوه به معنای پیروی نیک و سودمند است. کاربرد اسوه در قرآن با وصف «حسنة» و در برخی از روایات بدون وصف حسنه در پیروی از الگوهای شایسته، مانند پیامبر ﷺ آمده است. واژه اسوه در قرآن کریم سه بار آمده است: یک بار در آیه ۲۱ سوره احزاب در مورد پیامبر اسلام ﷺ، «لَکُمْ فِی رَسُولِ اللّهِ اُسُوَّةٌ حَسَنَةٌ» و دو بار در آیات ۴ و ۶ سوره ممتحنه درباره ابراهیم خلیل و همراهان او. خصلت تأثیرپذیری انسان از عوامل تأثیرگذار جهت ارائه الگو برای او می باشد. از نظر تربیتی نیز معرفی الگو از بهترین روشهای عملی تربیت به شمار می آید. (سیری در تربیت اسلامی، ص ۲۴۳).

در حیات معنوی انسان ها، همواره الگو، اسوه و راهنما نقش مهمی در پیشبرد شخصیت انسان ها دارد در این میان به گواه قرآن و روایات، پیامبران و امامان به عنوان مشخص ترین نشانه و بهترین الگو می باشند، حضرت زهرا (ع)، شاخص ترین نشانه می باشند. حضرت فاطمه الزهرا (ع) از همان کودکی با فرزندان همبازی می شد، و به این نکته نیز توجه داشت که در بازی نوع الفاظ و حرکات مادر، سرمشق کودک قرار می گیرد؛ بنابراین در قالب بازی و شوخی شخصیت کودکان را تقویت می کرد آن ها را به داشتن مفاخر و ارزش های اکتسابی تحریک می کرد. حضرت به عنوان بهترین الگو برای مادران چنان فرزندان خلاق تربیت کرده بودند که در ماجرای آموزش وضو به شخصی در مسجد فرزندان ایشان با خلاقیت تمام بدون بیان مستقیم که باعث دلخوری و رنجش شود، شخص را متوجه کار اشتباهش کردند. (داستان رک مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳،

ص ۳۱۹؛ مازندرانی، ۱۳۷۹ق، ج ۳، ص ۴۰۰) بنابراین با توجه به اینکه خداوند تمام نعمت‌ها از جمله معرفی الگوی مناسب را به بندگان عنایت کرده است، با شناخت کامل آن الگوها به خصوص سیره‌ی آن بانوی نمونه، گفتار و رفتارشان را، نقشه راه خود قرار داده در مسیر تربیت و پرورش استعداد و خلاقیت کودکان مؤثر بود.

• اسوه در روانشناسی

الگو لفظی است که در روانشناسی و برخی از علوم دیگر (مثل جامعه‌شناسی، اخلاق و علوم تربیتی و...) کاربرد بسیاری داشته، دارای مفهومی گسترده است. از جمله واژه‌هایی که با این کلمه، تناسب و همپوشی دارد: اسوه، مُدل، نمونه، قهرمان، مثال و سرمشق است. الگو در روانشناسی به معنای «طرح» و «نمونه عینی» به کار می‌رود. (عباسی مقدم، ۱۳۸۱، ص ۲۳) اگر شما به کودکی بخواهید، او هم مثل شما لبخندی می‌زند. این فرایند در سنین بالاتر، حالت نیمه آگاهانه و کمی هدفدار به خود می‌گیرد. عالی‌ترین مرتبه الگوپذیری و تقلید، مرحله تکرار عمل دیگری با آگاهی کافی از حُسن کار و همراه با هدفمندی است. (ر.ک همان ص ۴۸)

اگر می‌خواهید فرزندان را به انجام کاری مثبت ترغیب کنید بهتر است الگو یا سرمشق مناسبی که آن کار را انجام می‌دهد و مورد قبول فرزندان است را پیدا کرده و او را با فرزند آشنا کنید تا فرزندان از او الگوبرداری نمایند. بهترین سرمشق و الگو برای کودک پدر و مادر هستند، پس اولیا باید در رفتار خود بسیار محتاط باشند زیرا کودکان هوشیارند و کوچکترین اعمال آن‌ها را به خاطر سپرده و الگوبرداری می‌کنند لذا اگر ما می‌خواهیم فرزندان کار مثبتی را انجام بدهد نخست خودمان باید آن کار را انجام بدهیم تا وی ما را سرمشق قرار داده و همانگونه عمل کند، پس اگر دوست دارید فرزندان به مطالعه و تحصیل اهمیت بدهد خود شما نیز ساعاتی از روزتان را به این کار اختصاص بدهید. (گلچین، ۱۳۸۹، ص ۱۱۲) بنابراین الگوگیری عامل مهمی در پیشرفت کودک از جمله پیشرفت هنری و خلاقیت وی به شمار می‌آید.

نتیجه

یکی از مهم‌ترین مباحث که در اسلام و حوزه علوم انسانی، توجه ویژه‌ای به آن شده، تربیت انسان است، چرا که مهم‌ترین هدف از بعثت انبیا تربیت و تزکیه انسان‌ها و به سعادت رساندن آن‌هاست. یکی از راه‌های مؤثر در تربیت صحیح استفاده از ایده‌ها و روش‌های خلاقانه و نو است. تاریخ خلاقیت، از ابتدای خلقت انسان و یافتن راه‌های جدید برای بقا و زندگی شکل گرفته است. خلاقیت به عنوان تخیل یا ایده‌های اصیل و هدفمند به ویژه در تولید آثار مختلف تعریف شده است. کودکان خلاق، اعتماد به نفس بالاتری نسبت به

کودکان دیگر دارند زیرا وقتی چیزهای مختلفی می سازند از طرف دیگران تشویق شده و حس می کنند کارشان ارزشمند است. فرصت داشتن بچه ها برای پرداختن به بازی های مورد نظر خود بدون کمک و دخالت بزرگترها به رشد خلاقیت آنها کمک می کند. تفکر خلاق در کودک به ویژه در بازی های ابتکاری از راه الگوگیری رشد می کند. محبت به کودک و ابراز محبت و احترام در قالب الفاظ جدید و زیبا باعث حس خوشایند و رشد استعداد و خلاقیت فرزند است. همه این روش ها در قرآن و روانشناسی مورد تأکید است و به آنها توجه ویژه شده است.

منابع:

کتب:

* قرآن کریم

۱. آذربایجانی، مسعود، شجاعی، محمدصادق، روان شناسی در نهج البلاغه، چاپ هشتم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۷.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل، المحکم و المحيط الأعظم، محقق هندای، عبدالحمید، چاپ اول، بیروت – لبنان: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱ ق یا ۲۰۰۰ م.
۳. ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دارالفکر لطباعه، ۱۴۱۴ ق.
۴. ازهری، محمد بن احمد، تهذیب اللغة، چاپ اول، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
۵. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح البیان فی تفسیر القرآن، ج ۷، تحقیق: محمد جعفر یا حقی، مشهد: بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
۶. استرایکر، سوزان، وارنر، سالی، کلیدهای پرورش خلاقیت در کودکان و نوجوانان، اکرم قیطاسی، چاپ پنجم، تهران: نشر صابرین، ۱۳۸۸.
۷. افروز، غلامعلی، روانشناسی تربیتی، چاپ چهارم، تهران: سازمان انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.
۸. امیر حسینی، خسرو، خلاقیت و نوآوری (مبانی و اصول، تکنیک ها)، چاپ دوم، تهران: عارف کامل، ۱۳۸۵.

۹. بیابانگرد، اسماعیل، روان‌شناسی تربیتی، چاپ اول، تهران: ویرایش، ۱۳۸۴.
۱۰. جوهری، ابو نصر، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، محقق عطار، ج ۳، چاپ اول، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ ه.ق.
۱۱. حسینی زاده، سید علی، تربیت فرزند، سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت β، ج اول، قم: پژوهش حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
۱۳. زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، محقق شیری، ج ۱۱، چاپ اول، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ه.ق.
۱۴. سعدی پور، اسماعیل، فرزند من، چاپ اول، تهران: نهاد ریاست جمهوری مرکز امور زنان و خانواده، ۱۳۸۷.
۱۵. سلیمانی، افشین، کلاس خلاقیت، چاپ اول، تهران: انجمن اولیا و مربیان، ۱۳۸۱.
۱۶. سیف، علی اکبر، روانشناسی پژوهشی، چاپ ۱۶، تهران: آگاه، ۱۳۸۵.
۱۷. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ ق.
۱۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۵، چاپ اول، تهران: فراهانی، ۱۳۶۰ ش.
۱۹. عوفی بخاری، سدید الدین محمد، جوامع الحکایات و لوامع الروایات، باب دوم، چاپ اول، تهران: دانشگاه تهران (مؤسسه چاپ و انتشارات)، ۱۳۷۱.
۲۰. عباس ولدی، محسن، بازی‌های عسلی و عسلی‌های بدلی: نقش بازی در تربیت فرزند، چاپ ۴، قم: آیین فطرت، ۱۳۹۶.
۲۱. عباسی مقدم، مصطفی، نقش اُسوه‌ها در تبلیغ و تربیت، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۱.
۲۲. فلسفی، محمد تقی، گفتار فلسفی کودک از نظر وراثت و تربیت، ج ۲، چاپ ۱۵، قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.
۲۳. قاسمی، محمد علی، دوران طلایی تربیت، چاپ چهارم، قم: نور الزهرا(س)، ۱۳۹۳.
۲۴. قبادی، زهرا، تکنیک‌های خلاقیت و مدیریت تفکر، چاپ اول، تهران: انتشارات اسحاق، ۱۳۹۳.

۲۵. کریمی، یوسف، روان‌شناسی تربیتی، چاپ اول، تهران: ارسباران، ۱۳۸۰.
۲۶. گلچین، غلامرضا، رموز موفقیت در تربیت و روانشناسی کودک، چاپ اول، قم: وفایی، ۱۳۸۹.
۲۷. لقمانی، احمد، چگونه کودکانی شاد و با شخصیت داشته باشیم؟، چاپ اول، قم: بهشت بینش، ۱۳۸۹.
۲۸. مازندرانی، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی‌طالب (ع)، ج ۳، چاپ اول، قم: انتشارات علامه، ۱۳۷۹ق.
۲۹. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۴۳، چاپ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۰. مظاهری، حسین، تربیت فرزند از نظر اسلام، چاپ هشتم، تهران: چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۱.

مقالات:

۳۱. دینانی دردشتی، اکرم، «قرآن خلاقیت و نوآوری»، بینات، سال ۱۷، شماره ۲، پیاپی ۶۶، تابستان ۱۳۸۹.
۳۲. قاسم زاده. فاطمه، «خلاقیت کودکان»، پدیدآورنده: نشریه رشد آموزش پیش دبستانی، شماره ۳۷، پاییز ۹۷.